

Ф. Р. АДЛЕР.

**КРИТИКА ЗВІТУ
АНГЛІЙСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ
про
С. С. С. Р.**

—
**В перекладі і з передмовою
М. Галагана.**

1925.

КІЇВ. — ПРАГА. — ЛЬВІВ.

Видання Закордонної Групи У. С. Д. Р. Р.

Ф Р. А Д Л Е Р.

**Критика звіту
англійської делегації
про С. С. С. Р.**

В перекладі і з передмовою

М. Галагана.

1925.

КИІВ — ПРАГА — ЛЬВІВ.

Видання Закордонної Групи У. С. Д. Р. П.

П Е Р Е Д М О В А.

Три роки тому назад, випускаючи на початку 1922 р., в українському перекладі книжку К. Каутського „Диктатура пролетаріату“, в своїм післяслові до цієї книжки ми писали:

„Не диво, що така подія, як захоплення влади большевиками, притягла до себе увагу цілого світу, бо на початку большевицького панування мало хто, сумнівався в тому, що Російська Комуністична Партія є справді класовою партією російського пролетаріату.“

Європейська буржуазія, настрашена большевицьким переворотом,... тремтіла перед примарою соціалістичної революції...

Цілком зрозуміло, що й європейський пролетаріят з підвищеним інтересом слідкував за розвитком подій на теренах колишньої російської імперії, бо він уважав, що під проводом большевиків починає вдійснюватись його давня мрія про визволення з кайданів капіталізму“.

За що недовгу добу обставини дуже змінилися. Правда, інтерес до того, що відбувається на великих просторах сходу Європи під большевицькою диктатурою, не тільки не зменшився, але навпаки він навіть підвищився; буржуазні і соціалістичні кола Західної Європи, та й цілого світу, продовжують пильно слідкувати за всіма зіткненнями большевицької політично-тактичної лінії. Але загально можна сказати, що відношення до большевиків як в боку буржуазії, так і в боку переважаючої більшості пролетаріату тепер уже не таке, як було тому 3-5 років.

Буржуазія вже більше не боїться примарі соціалістичної революції, яку запогідвали. Більшевики чи
цілому світі, бо вона бачить, що самі-ж вони замісці-

зведення в себе соціалістичного ладу стали відновлювати на цілому просторі С. С. С. Р. капіталізм і то в найгіршій його формі – у формі державного капіталізму. Цо політична влада і надалі спочивав в руках Рос. Ком. Партиї, це вже не лякає її, бо ж буржуазно-капіталістичні кола й уряди мали діло з попередніми абсолютистичними урядами царської Росії, то можуть вони знайти спосіб порозуміння також і з деспотичною владою олігархів із числа членів політbüro Р. К. П. Всі великі держави Європи вже вивнали de jure совітсько-большевицький уряд, і С. С. С. Р. починає навіть грати певну роль (тимчасом більше пасивну, яко загроза) в деяких комбінаціях європейської політики, коли одна сторона (як напр. Туреччина або Німеччина) хоче шахувати дипломатично-політичні ходи своїх противників. Концесії, видавані большевиками європейським капіталістам, ще більше внесли замирення у відносини між оцими непримиримими колись противниками. Але з другого боку й організований та класово свідомий пролетаріят має також нагоду на власному досвіді пересвідчитись, які в дійсності цілі переслідують московські большевики і яку політику вони провадять за допомогою свого міжнародного апарату, що іменується Комінтерном. Внесення розколу в ряди політично і професійно-організованого пролетаріату, розбиття його організацій, намагання підпорядкувати робітничий рух цілого світу диктатури Москви, скасування основ демократичного устрою партійних і професійних робітничих організацій та запровадження на тонісце принципу диктатури центральних органів і навіть окремих осіб, іменованих Москвою, все це спричинилося до того, що політично-вихований і вищколений у боротьбі за свободу і демократію європейський пролетаріят одсахнувся від комуністично-большевицьких проводарів, належно оцінивши цілі і методи їх праці. Невеличка меншість європейського робітництва залишалась ще вірною заповітам московських диктаторів.

але переважна його більшість за ними не пішла. Авреол слави „визволителів пролетаріату“ став дуже помітно зникати над головами большевиків. Останні роки пройшли в Зах. Європі під знаком зменшення числа адептів Комінтерну, а його секцій по окремих державах переживали серіозні крізи та в кождим роком втрачали все більше своїх членів.

Англійське робітництво виявило найбільший опір супроти комуністичних ідей і большевицько-московських диктаторських метод діяльності. Аж до цього часу комуністична партія в Англії нараховувала всього тільки 3200 дійсних членів. На виборах до парламенту в кінці 1923 р. три виставлені англійською комуністичною партією кандидати зібрали всього лише 25.000 голосів, в той час коли Англійська Робітнича Партія одержала понад 4,5 міліони голосів. На останніх виборах у жовтні 1924 р. кількість голосів, поданих за Англ. Роб. Партію збільшилась до 5,6 міліонів, а число комуністичних голосів ще зменшилось. Все це свідчить, що большевизму в Англії не мав ґрунту й виглядів для свого поширення серед англійського робітництва.

Однак саме явище большевизму не могло не заінтересувати широкі робітничі кола Англії. Хоч англійський робітник щодо себе самого рішуче відкидав ідею большевизму, але факт їснування на просторах колишньої російської імперії і смадсько - політичного ладу, який творці його називають „диктатурою пролетаріату“, викликав у нього бажання точніше довідатись, про те, який же власне реальний зміст криється за большевицькою революційно-соціалістичною фразеологією. Наслідком цього інтересу було те що англійські робітничі організації рішили послати до С. С. С. Р. спеціальні делегації, які мали-б завдання вистудіювати на місці совітський устрій та умови соціально-господарського життя. Перша така делегація виряджена була ще в 1920 р., а друга в кінці 1924 р. Ця остання опублікувала про свою подорож до С. С.

С. Р. величезний в іт, який своїм змістом викликав обурення серед європейських соціалістів. Оци книжка і власне критикою того звіту англійської делегації проф. союзів про внутрішній стан С. С. С. Р. і політику соціального уряду.

Автор книжки Фр. Адлер уже довший час займав провідне становище в міжнародному пролетарському рухові. Подібно до інших європейських соціалістів, він також пережив певну еволюцію своїх поглядів на большевизм. Це він був ініціатором і душою „Міжнародної Спілки Соціалістичних Партій“ (т. зв. 21/2 Інтернаціонал), яка утворилася на початку 1922р. у Відні із тих партій, що виступили із II Інтернаціоналу і не приступили до III Інтернаціоналу. „Спілка“ поставила була своєю метою об'єднати всі течії міжнародного робітничого руху, ц. т. організувати один Інтернаціонал, в який увійшли-б як праві соціалістичні партії, що об'єднані були в II Інтернаціоналі, так і комуністичні партії, об'єднані в московському III Інтернаціоналі.

Сам характер завдання, яке постановила собі „Спілка“, амузував її членів, а значить і її проводяря Фр. Адлера придергуватись дуже „бережної“ тактики щодо большевиків, яких вони ковче хотіли притягти до единого пролетарського фронту, як ліве його крило. Ця „бережність“ заходила іноді надто далеко, зважуvala свободу поступовання членів „Спілки“ та здіржувала їх перед одвертим виступом проти большевицьких вчинків навіть у таких випадках, коли, здавалось-би, не було жадних причин не виступити з рішучим протестом та осудом большевицького поступування. Так сталося уже під час установчого з'їзду „Спілки“. В цей якраз час московські большевики мілітарно окупували Грузію. Ніхто інший, як сам Фр. Адлер, котрий головував тоді на з'їзді, не поставив на обміркування внесеної пропозіції рішуче заіротестувати проти агресії імперіалістичного нападу комуністичної Москви на демокра-

тачку Грузію. Ми вже не говоримо про те, що про окупацію московськими большевиками України, Білорусії та ін. на з'їзді навіть не було згадувано, хоч через одного із учасників з'їзду ми подали відповідний меморандум, у якому закликали з'їзд заняться розглядом цієї справи та заняти певне становище щодо червоного імперіалізму Москви супроти своїх сусідів.

За чотири роки, які минули з того часу большевики дали доволі матеріялу для „наглядного навчання“ про свою природу; вони встигли відштовхнути від себе багатьох своїх колишніх симпатиків чи напівсимпатиків. Одним із доказів цього є оця книжка, якої автор ще недавно належав до категорії останніх. Його критика звіту англійської делегації ясно свідчить про значну зміну позіції автора книжки, а значить і всіх тих, що поділяли і тепер поділяють його погляди на большевиків та їх методи праці. Критика звіту делегації зроблена Фр. Адлером у формі зовнішньо лагідній і коректній; але від цього не тільки не зменшується, а навіть збільшується й сила морального захищення й заплямування як самого звіту, так і його авторів. Фр. Адлер виразно підкреслює й осуджує ганебність звіту, яка чи не найбільше виявилася в тому, що Англійці прикладають два мірила для оцінки того самого явища: одно щодо самих себе, до „британців, які ніколи не будуть рабами“, а друге щодо „тубольців“, для яких стан рабства є нібито явищем більше-менше нормальним.

У книжці Фр. Адлера вказується, розуміється, і на інші ганебні моменти в звіті англійської делегації, яка стала на позіцію виправдування большевиків, але ми тут звертаєм особливу увагу на самий спосіб трактування Англійцями трудових мас інших народів: „британець“ є істота, що характеризується певною вищістю відносно якого-сь „тубольця“. Це сумне явище свідчить про те, що

навіть де-які проводарі пролетарської армії ще не засвоїли собі сиравжнього ідейного змісту боротьби за здійснення соціалізму, який означає визволення всього людства від усіх форм рабства, неволі й визиску.

На жаль і сам автор критики звіту не є вільний від подібного закиду, бей він так само, як і автор звіту, цілком легковажно ставиться до оцінки значення і необхідності правильного вирішення національного питання на сході Європи. Він немає підстави не знати про те, що большевики потоптали право нації на самоозначення і що не тільки Грузія, але й Україна чи Білорусь так само здобуті збройною силою імперіалістичної московської червоної армії. Однак у своїй книжці Фр. Адлер говорить тільки про імперіалізм Москви супроти Грузії, а питання про імперіалізм її супроти інших країн він так само обміняє мовчанням, як це роблять і „практичні“ британці, яких він так дошкільно скритикував за їх „підмальований“ звіт про С.С.Р.

Ми не перестанем повторювати, що питання про здійснення права українського народу на самоозначення та незалежне державне існування стане актуальною проблемою європейської політики тільки тоді, коли сам український трудовий люд своєю активною боротьбою примусить відповідні чинники європейської політики, в тому числі і соціалістичні партії, поставити цю проблему на порядок денний для вирішення її, як чекучого питання реальної дійсності. Чужинці за нашу свободу боротись не будуть.

Ми уважаємо за необхідне подати в українській мові книжку Фр. Адлера, яка допоможе кожному, хто її прочитає, ясно усвідомити собі, як ставляться до нас чужинці і як повинні до них поставитись ми, члени поневоленої української нації.

Прага, травень 1925 р.

М. Галагая.

ПРО ЗВІТ ТА ЙОГО АВТОРІВ.

В кінці лютого 1925 року з'явився „Офіційний звіт англійської делегації тред-юніонів, яка відвідала С. С. С. Р. в листопаді та грудні 1924 року“. З зовнішнього боку видання може здати: 275 сторінок доброго друку, на добром папері, з 19 ілюстраціями на цілу сторінку — почасти навіть у барвах, — з великою кількістю діяграмів, 2-ма географічними картами, статистичними таблицями, поавбучним покажчиком, який обіймає 15 стор. Матеріал укладено наглядно, мова ясна й переконуюча. Одним словом, — щодо зовнішності, то слід признати за цілком справедливу думку офіційного місячника англійського робітничого руху „Labour Magazin“, який пише: „професійні союзи та робітничий рух можуть пишатись цією працею“.

Зовсім інакше виглядає справа з внутрішнім змістом цього звіту. Тут ми не можем погодитись із твердженням „Labour Magazin“, ніби-то „праця виконана в дусі повної об'єктивності“. В дальшому ми обґрунтуюємо докладніше цю нашу думку, але вже тут автор оцих рядків повинен одверто заявити, що від часу воєнних ексцесів німецьких соціал-імперіалістів жадна книжка не вразила його ганебністю висловлених думок та свою безсоромністю так, як вразив його цей „звіт“. І подібно до того, як у трудні воєнні часи доводилось виступати не зважаючи на особисту приязнь, не потураючи ні кому і нічого

не приховуючи, так і тепер треба голосно говорити про цей звіт, бо тепер, як і тоді, на ка́рту поставлено найдорогше, що ми можемо втратити: ч е с т ь р о б і т н и ч о г о р у х у.

Насамперед зазначимо, хто несе відповіальність за цей звіт. Обрана на конгресі англійських тредюніонів у Гулі Генеральна Рада в кінці вересня 1924 року постановила обрати спеціальну делегацію, якій було доручено дослідити продукційні, соціальні та політичні умови життя в С. С. С. Р. Разом з тим ця делегація мала відповісти візітою на візіту представників російських проф. союзів, які на чолі з Томським відвідали Англійців у Гулі, а також взяти участь у Всеросійському конгресі проф. союзів. Делегація складалась із 7 членів, із яких один — Персель — був у С. С. С. Р. з делегацією ще в 1920 р.; ніхто із членів делегації не розуміє російської мови. Через це делегація взяла з собою ще трьох „фахівців“, які не тільки добре володіють російською мовою, але й добре знають дареволюційну Росію, бо довго перебували там перед війною та під час її. Всі ці три помішники були раніше в Росії яко дипломатичні урядовці англійського правительства. Гринфелл, який був раніше начальником морських в'язниць у Гонконгу, служив потім при морському міністерстві в Лондоні; від 1912 до 1917 р. був морським аташе англійського посольства в Петербурзі, а пізніше один рік був на такій же посаді у Фінляндії. Мак-Донелл прибув до Росії 1902 р.; в р. р. 1907-1916 був англійським віце-консулом у Баку, потім три роки служив при англійському військовому штабі на Кавказі та в Персії. 1919 р. він у ранзі майора був у складі англійського окупаційного війська в Грузії.*). Він закінчив свою дипломатичну кар'єру лише 1923 р. в Міністерстві Закордон-

*) Стор. 215 „Звіту“.

них Справ у Лондоні. Джордж Юнг був на англійській дипломатичній службі в ріжних місцях; в р.р. 1896-1915 — у Росії. Гринфелл став членом Незалежної Робітничої Партії 1919 р.; Юнг вступив до Робітничої Партії 1915 р. і, яко перекладчик, супроводив уже першу англійську делегацію, вислану до С.С.С.Р. (1920 р.). Про відношення до робітничого руху МакДонела у звіті, із якого взяті всі ці відомості, нічого не сказано. Гринфелл і Юнг, які лише здалека знали де-ішо про робітничий рух, одразу перескочили до большевицьких ідей, як це часто трапляється з людьми такого сорту. В їх симпатіях до сучасних російських володарів сумніватись не можна. Гринфелла вже давніше уважали за довірену особу лондонського совітського посольства. Юнг є видатний стиліст, який написав кілька праць про зовнішню політику та працював на журналістичному полі; він був кореспондентом із Німеччини ліберальної газети „Daily News“ під час німецької революції.

Сім членів делегації пе все відомі професіоналісти: Джон Бромлей, Алан Фіядлей, Артур Персель, Герберт Сміт, Бен Тіллет, Джон Тернер, та Фред Брамлей; останній з 1923 р.—генеральний секретар конгресу трад-юніонів. Як констатував з задоволенням „Daily Herald“ після обрання делегатів, три члени делегації, є одночасно також і членами „англо-російського парламентарного комітету“; вже ця одна обставина досить характеризує їх упередженість на користь С.С.С.Р. Персель, голова делегації, є також головою англо-російського комітету. Але, як це ми побачимо далі, роля членів делегації в складанні звіту є значно меншою за роля фахівців.“

Праця делегації під час подорожі та при складанні звіту ясно відрізняється від праці фахівців. Працю цих останніх делегація особли-

во підкреслила та з подякою відзначила її у „Звіті“. У друкованому звіті тільки передмова написана її підписана делегацією. Okрім того, „висновки“ на ст. 171 та 217 підписані поруч фахівців також і делегатами. Але сам той звіт є продукт праці трьох експертів і в більшій частині своїй написаний Джоржем Юнгом. Цей самостійно написав 2/5 цілої книжки; дальші 2/5 написані ним укупі з Мак-Донеллом. Співробітництво Грінфелла обмежилося написанням лише одної невеликої глави (8 стор.) про Червону Армію. Мак-Донелл особисто написав 3 глави (36 стор.). За найбільше важні з політичного погляду частини звіту відповідає на самперед Юнг і поруч його Мак-Донелл.

Подорожування делегації.

Те, про що в передмові розповідає сама делегація, є власне звичайне оповідання про подорожування та зупинки в дорозі. Лише подекуди, трохи наївно, просвічує політична тенденція. Так, напр., із розмови з залізничними кондукторами (що супроводили потяг делегації), які „вільно сповідали про умови свого життя та одверто висловлювали особисті свої нарікання на деякі тяжкі порядки що до їх праці“, робиться висновок, що „це до певної міри протирічить погляду, ніби то в сов. Росії такого роду висловлювання необережні й нерозважливі“. (стор. XIII). Знов же із „одушевленої демонстрації робітників та службовців проф. союзів“, якою зустріли делегацію в Тифлісі, робиться такий висновок: „ця демонстрація виявляла тверде, одностайнє одобрення робітниками сучасної урядової системи в Грузії“ (стор. XXI).

Подорожування, подібні до його, яке відбула делегація, для самих учасників його без уся-

кого сумніву, бувають дуже поганчі. Вони дають багато вражень про чужі країни та народи і сприяють розширенню кругогляду мандрівників. Інша ж зовсім справа, коли таким подорожуванням пробують надіти більшого значення; коли самі вояжери або їх авдиторія на батьківщині починають думати нібито з цих мандрівок вертаються не з купою випадкових вражень, а з багажем грунтовних знань, які рівновартні результатам серіозного досліду. Так було вже два рази. Треба тільки пригадати собі подорож чотирьох шотландських депутатів, членів Робітничої Партиї, до Рурської області в лютому 1923 р. (вони приїхали, поглянули й вернулись з готовим планом, котрий їм піддав хтось із заінтересованих людей: мовляв „єдиний вихід в інтернаціоналізація Руру“) — щоб зрозуміти, як легко в подібних обставинах пошигтись у дурні. Ця небезпека загрожує Англійцям більше, ніж мандрівникам з інших країн, завдяки особливостям англійської манери. Вони звикли підходити до розвязання всякої проблеми „без жадного упередження“, п. т. вони означаються з предметом, не будучи зовсім звязані „теорією“; а це означає, що вони в такому разі незвязані також і з досвідом інших людей. Не підлягає сумніву, що така „відсутність упередження“ в деяких випадках надзвичайно користна; при своїх екскурсіях до цілком ще недосліджених і своєрідних областей Англійці не раз досягали близкучих результатів. Але в більш нормальніх випадках хиби такої методи виявляються особливо ясно. Иноді просто треба дивуватись, як легко й безкритично ці мандрівники приймають за правду все те, що вони випадково бачать або чують, і як легковажно й необачно формулюють свої висновки. Читаючи стакі звіти, мимоволі пригадуєш собі анекdot про од-

ного англійського лорда, який ледве вступив уперше на континент в Остенде та посідав, а вже занотував собі негайно до книжечки своє перше враження: „на континенті всі кельнери ру доволосі.“

Оскільки мандрівки служать для розваги та забогачення особистого кругогляду,—це є тоді приватна справа кожного. Але коли мандрівники виявляють претензію, щоб їх авіти розглядались як підсумок досліду, котрий заслуговує уважного до себе відношення, то вони мусят примиритись з критичним аналізом їх основних постулатів.

І ось тут-то й криється головний гріх делегації, як такої. Вона намагається представити в формі результатів поїздки те, про що вона не мала змоги довідатись. Делегація намагається утворити враження, ніби то вона може взяти на себе відповідальність за літературний твір своїх „фахівців.“ У передмові є, звичайно, і такі місця, котрі можна витолкувати, як спробу делегації відмежуватись від них; але загалом бажання надати цьому творові в громадській опінії авторитету звіту цілої англійської делегації тред-юніонів сумніву не підлягає. Та й самі „фахівці“ допомагають цьому зі свого боку; вони частенько дуже скромно говорять про висновки та враження „делегації,“ коли що найбільше могла-б іти мова про їх власні враження й висновки. Вже на заголовній сторінці це видання означене, як „офіційний звіт англійської делегації тред-юніонів,“ а в передмові говориться, що „всі ці звіти (ц. т. звіти фахівців.—Фр. А.) містячи у собі одноголосно приняті висновки, до яких прийшли делегати ще перед тим, як виїхали з Росії (стор. ХХІІ). Що саме треба розуміти під отими „висновками,“—про це читач так і не може довідатись. Чи тут мається на увазі

два „загальні висновки“ по 20 рядків кожний, котрі підписані членами делегації і фахівцями (стор. 171 і 217); чи може це є численні т. зв. „висновки“ та „загальні висновки“, котрі містяться на кінці кожної окремої глави; чи нарешті, це є ті, подекуди дуже важні висновки, які вміщені всередині глав, але не повторюються на кінці їх?*) Але в кожному разі мова йде про висновки, які були приняті ще в С. С. С. Р., ц. т. ще перед тим, як був складений звіт. Через це для кожного, хто серйозно студіює цей звіт, мусить стати зонсім очевидним, що це є звіт „фахівців“. Однак треба цілком ясно й недвоязично сказати, що спроба надати цьому звітові авторитетність звіту делегації англійських тред юніонів є вічним неоправдана претензія, бо члени делегації не розпоряджали жадними даними, щоб написати такий великий звіт та созвісно прийти до тих оцінок, які у звіті висловлені. Ми шануєм „наукові експедиції“, але все ж таки вже час, аби деякі товариші зрозуміли ріжницю між серйозним дослідженням і легковажним дилетантизмом!

Звіт „Фахівців“.

Фактичним керманичем експедиції був не П. ер сель, а Дж. Ю н г. Не обрані члени професійного центру, але притягнені ними фахівці були головними дієвими особами в цій мандрівці і є справді відповідальними за цей звіт. Як уже ми зазначили, вони прекрасно володіють мовою та знають краєві умови. Через це хоч їх працю і не можна уважати за звіт делегації

*) Дав. напр. уступ про свободу друку (стор. 120-121), про який у „загальних висновках“ не згадано ні одним словом.

тред-юніонів, але вона заслуговує такого самого серйозного розгляду, як і праці інших осіб, що відвідували С. С. С. Р. Однак характеристичною рисою майже всіх таких праць є одна хиба: автори їх, звичайно, вже наперед складають собі певну думку на користь большевизму, або проти нього і користуються своїми писаннями тільки для ілюстрації свого погляду. Цілком беззадійним було б сподіватись іншого відношення до політичної проблеми, яка так глибоко хвилює всіх. Що до тієї історичної доби, яку ми тепер якраз переживаєм, то „відсутності упередження“ тут не бував.

Ніхто не буде дорігати Дж. Юнга за те, що він має великі симпатії до большевизму. Коли віч має охоту написати книгу на захист С. С. С. Р., — то це його право. Але з другого боку, читач його книги має право та навіть зобовязаний насамперед поставити запитання, якими джерелами він користується. Річеній зміст книги можна коротко й точно характеризувати тільки так: це є інтерв'ю з представниками совітської влади. Власні, безпосередні спостереження авторів книги грають цілковито підрядну роль; більша частина книги носить кабінетний характер, складається із матеріалів, які подала совітська влада в писаний або в устній формі, а почноти із матеріалу, здобутого по ріжних показчиках та з іншої загально-приступної літератури. Зіставлення цього матеріалу, розуміється, є корисним, особливо для Англії, де про все це знають дуже мало, але при користуванні тим матеріалом не слід забувати, що це є офіційний матеріал Сов. уряду*) і що він поданий у книзі з усією

*) Недавно з'явилася на англійській мові книга, яка має ту саму ціль, але служить ій у ширшому масштабі і має

тією спритністю, якою віданчається кожна офіціозно-підмальована література. Така спритність виявляється і в тому, що не замовчані є „темні сторони“; це дає змогу виправдіуватись проти закидів, що приховуються загально-відомі факти. Хто дасть собі труд уважно простудіювати автів, той змушений буде визнати, що ті, хто його укладли, не прогаяли марно часу в школі англійської дипломатичної служби!

„Об'єктивність“ вимагає — річ ясна — щоб „делегація мала повну можливість підтримувти зносини з опозиційною громадською думкою“; одже нас запевняють, що „вона постійно була з нею в контакті“. (Стор. 2). Однак читач книги не знайде в ній багато прикмет такого характеру, як що не вважати за контакт гайдку комедію з меншевиком — ренегатом, який преділений був до делегації у Тифлісі. Розмова з цим „бувшим меншевицьким лідером“ — його імені, на жал, звіт не називає — показалась для делегації виключно „інтересною“ (стор. 206, 212, 213) через те, що він „тільки останньої осені“ перейшов до большевиків. Досвід історії вчить нас, що новоохрещений сретик адебільшого бував більшом папістом, ніж сам папа; але делегація про це забула, і візнання цього „свідка“ були встановлені записанням їх стеноографично.

Уяву про те, який взагалі міг бути „контракт з опозицією“, дає описідання про те, як у Тифлісі арестовано було півейзара та служники готовлю за їхню спробу передати делегації лист меншевиків. „У п'ому одинокому випадку делегація установила, що цей факт дійсно мав місце; голо-

ту перевагу, що в офіціозним виданням Сов. уряду. Це є: „Комерційний річник С. С. С. Р., складений Сегалем і Танталовим. Лондон. 1925. Він містить у собі, окрім даних про промисловість, сільське господарство, торговлю та фінанси, також відомості про державний устрій, народну освіту та ін.“

ва в супроводі двох фахівців одвідав грузинську чека і без великих труднощів добився увільнення тих людей" (стор. 215).

"Кожен член делегації мав перепустку, котра давала йому право вступу до всякої державної установи, до фабрики, до клубу, шпиталю, поліції, до вязниці чи приватного будинку без провідника і без заздалегідьного по-передження". (Стор. 2). Цим дозволом користувались тільки "фахівці", бо тільки вони володіли мовою. Але раз сталося так, що давній ока-зувся недійсним. Це було в Метехському замку в Тифлісі. Там на домагання допустити до політичних вязнів делегати одержали відмову, а викликаний із міста комендант з'явив, що та-кі одвідини допускаються лише на спеціальний дозвіл уряду. "Через те, що одвідини політичних вязнів в таких умовах не представляли особли-вого інтересу, то від них ми одмовились". (Стор. 216). І все-ж таки візіта до замку мала сюріоз-ний вплив на "результати". Про Метехський замок у авіті говориться так (стор. 215):

X "Ареною дії більшості жахливих опові-дань, які циркулюють у столиці Грузії, є Метехський замок. Ця середньовічна фор-теція стоїть на крутій скелі, високо над ущелиною Кури. Це — політична вязниця (охрану її повнить російське військо), в якій кілька сот вязнів чекає на рішення суду по справі участі у повстанні. Кажуть, що й досі ще там кожного дня розстрілю-ють; без сумніву, звідти все іще відправля-ють засуджених до конц. таборів у Си-бірі". X

Англійці, треба сказати, були тільки у дворі замку, але вони мали бесіду з молодими червоно-армійцями, які стояли там на варті і "які не знали, хто ми такі"; цього було цілком досить

для членів делегації, аби вони стали твердити, що „сенсаційні поголоски, які циркулюють по Тифлісі, очевидно, неправдиві“ (стор. 216).

Але ще значно гірше, ніж оці методи офіціозних реляцій,—це той дух Британського Міністерства Закордонних Справ, яким пересякнена вся книжка.

Хоч і втішним є сам факт, що два із авторів цієї книги знайшли шлях до робітничого руху, але все-ж таки вони ще не позбулись деяких особливостей, які вони придбали за час довголітнього перебування в рядах англійської бюрократії. Захоплення большевизмом якось надзвичайно чудно переплутується у книзі з чванливістю тупого урядовця Міністерства Закордонних Справ, у котрого є два зовсім ріжких мірила: одно мірило прикладається до британців, „котрі ніколи не будуть рабами“, і зовсім інше мірило прикладається до „тубольців“, до населення чужих країн, для котрого, м'являв, цілком природними ї задовільняючими умовами життя в неволі, що межує впрост із повним рабством. Простягаючи до якої-небудь колонії свою лапу, Британське Міністерство Закорд. Справ має на меті—бачте—тільки одно: осяяти світлом християнства бідолашніх поганів та ущасливити нещасних дикунів благами культури. Воно дуже сумує, що тубольці не можуть арозуміти й оцінити його добрих намірів та виявляють супроти нього чорну невдячність. Через те то й автори книги, що на протязі десятків років виховувались у цій школі, так добре розуміють високі почуття уряду С. С. С. Р. Місце „християнської цивілізації“ заступив лише „соціалізм“, яким уряд С. С. С. Р. ущасливив учора Грузію, а завтра ущасливить і держави Балтики. І так само, як зі здивованням та обуренням дивляться британські володарі на невдячних тубольців, так і автори книги див-

ягъся на невдячних Грузинів, котрі продовжують мріяти про незалежність, не важаючи на те, що їх ущасливлено „соціалізмом“!

Такого роду подвійне мірило лежить в основі цілої книги. На протязі довгих років за царизму автори книгиуважали російських робітників та селян за рабів; для них ці робітники й селяне залишились і тепер „тубольцями,“ котрих не можна не замикати до в'язниць за безглазду й нахабну мрію про волю і права британського громадянина!

Читаючи цей звіт, слід усе памятати, що престиж йому надають британські третійоніони, а його рутина й спосіб думання походять од пари демісіонованих урядовців дипломатичного уряду.

„Найбільш спірна точка“.

Самою постановкою проблеми в передмові автори книги йдуть просто до наміченой мети:

„Завданням цього звіту є огляд усіх позитивних і негативних наслідків нової урядової системи для російського народу та вияснення того, які наслідки переважають.

В цьому розумінні найбільш спірною точкою є питання про ступень особистої політичної свободи, яка виникла в наслідок найновішої орієнтації російської революції, особливо з часу відступлення від методи воєнного комунізму. У цьому відношенні делегація принципіально приймає до уваги заяву нинішніх правителів, що сучасний режим є „диктатура пролетаріату“ під кермою комуністичної партії і що для „демократії“, як її розуміють в інших країнах, тут нема місця. Це означає відмовлення від принципу особистої політичної свободи, як його до цього часу розуміли. Практично це означає не тільки повний контроль над пресою, зборами, усім політичним апаратом, але й над школами, уні-

верситетами і армією. Само собою зрозуміло, що оцінку політичної системи, яка збудована на зосередженні влади в руках меншості, найкраще можна зробити на підставі наслідків цієї системи. Цими власне наслідками, а не політичною філософією російського комунізму і займається головно цей звіт“ (стор 2-3)

„Само собою зрозуміло, що оцінку політичної системи.... найкраще можна зробити на підставі наслідків цієї системи.“ Користуючись такою дуже принадною для англійського уха фразою автори звіту елегантно обминають усі дражливі питання. Вони займаються „не політичною філософією російського комунізму“, а тільки „наслідками“, славнозвісними „практичними“ результатами, „фактами“. Із передмовою ж довідуємося, що „комуністична організація все більше відокремлюється від уряду, все більше стає ніби релігією—своєрідною державною церквою, яка має своїм завданням виховувати людей“ (стор. 2) *). Хоч самі російські комуністи додержуються іншої думки, але „для делегації ясно, що сучасна комуністична система шляхом ріжних компромісів прийшла до такого стану, котрий не є власне комунізмом і котрий найкраще було б наввати певною формою державного соціалізму або державного капіталізму“ (стор. 4) На жаль, делегація не вважала за вказане рішити надзвичайно трудне, розуміється, питання про ріжницю між капіталізмом і соціалізмом; але в інших місцях звіту, а також у кінцевих підсумках на

*) В іншому місці (стор. 12) ця ж сама думка висловлена так: „В дійсності дуже можливо, що виникнення комунізму до певної міри найкраще можна зрозуміти, як новий релігійний орден, побудований на саможертві й дисципліні; так само й майбутність Комінтерну представляється не стільки у формі відріду пропаганди при політичній партії, скільки у формі ордену проповідників. Емісарів Леніна, дуже можливо, чекав у майбутньому доля, подібна до долі місіонерів в Лойолі“.

стор. 171 ужито, безсумнівно, більш симптоматичного виразу — „державний соціалізм“.

Автори книги надзвичайно уперто переконують нас, аби ми „не вірити брехні, яка щодня поширюється, про те, ніби то робітники в С. С. С. Р. живуть під таким самим гнітом і навіть користуються меншою свободою, ніж у нас“, бо ж „робітники — пануюча класа С. С. С. Р.; вони користуються правами пануючої класи“ (стор. 136). На доказ цього наводиться цілком серіозно такий дивовижний „результат“: В сільській школі, яку одвідали делегати, діти вчилися писати у зшитках, в яких слова „Боже, царя храни“ були залишені написом „колись ми були рабами, а тепер ми вільні!“ (стор. 136).

З диктатурую, як довготривалим станом С. С. С. Р. делегація легко примирюється. Вона впрост „приймає до відома“ заяву нинішніх правителів, що „сучасний режим є „диктатура пролетаріату“ під кермою комуністичної партії і що „демократії, як її розуміють в інших країнах, там нема“ (стор. 3). Враження делегації є таке, ніби цей довготривалий стан диктатури „мовчазно одобрюють совітські виборці“ (стор. 17). Турбув ї лише одно питання, чи є „панування терору“ чи нема? На це питання вона дала таку урочисту відповідь:

„Щодо впертих тверджень преси, нібито сучасний режим С. С. С. Р. є „пануванням терору“, то делегація вважає за вказане категорично висловити своє переконання, що цьому щиро не може повірити жадна неупереджена людина, котра об'їздила СРСР та разомовляла з його громадянами. Уряд, який виник через збройну революцію і який сам себе називав „диктатурую“, заніжди викликає підоаріння в тому, що одинокою його підпорює насилиство; така слава залишається за ним“

що довго після того, як подібний стан річей відійшов у минуле. Розуміється, багато заходів, яких уживають комуністи більше в наслідок страху, ніж любови до них, викликає невдоволення. Але ми сподіваємося, що ця й наступні глави примусять щонайменше задуматись над тим, що на „пануванні терору“ жадним способом неможна збудувати описаного в них режиму“, (стор. 17).

Тут правою є те, що тільки на сам терор диктатура меншості не могла-б опертись у такій велетенській країні, як С. С. С. Р. Для цього потрібні ще й інші фактори. Найважливішим із них були за царизму та залишаються і за большевизму — пасивність та апатія селянства. Але та обставина, що є ще й інші фактори, зовсім не розрішає питання, чи є ваагалі терор.

Наскільки при диктатурі меншості здійснюється терор,— це залежить од взаємовідносин сил та оцінки їх обома сторонами. Але припускати, щоб диктатура меншості могла існувати, а терор не існував-би, — принаймні потенціяльно, — це вже занадто наїве уявлення. Само собою розуміється, що терор істичні акти для диктатури меншості тим менші потрібні, чим більше очевидна її тверда її міць та чим більше всі усвідомлюють собі можливість терору.

При виясненні питання про те, чи вsovітських республіках є тільки можливість терору, чи він там і в дійсності існує, ми будем користуватись відомостями, поданими тими, що „об'їздили Sov. Союз“. Ось невелика низка „результатів“, які зафіксовані у самому звіті:

Преса: До цього часу опозиційної преси зовсім нема. Критика

комуністичної партії заборонена. Авторитет існуючого уряду обороны ється всіма засобами із найбільшою суворістю, (стор. 121.).

Цензура: „Для опублікування чого-б то не було в пресі треба просити про дозвіл на це у відповідній установі. При друкуванні книжок чи брошур рукопис, написаний машинкою, або коректурні відбитки повинно представляти до видавничого підвідділу для одержання дозволу на опублікування. Після виходу із друку книжку, на опублікування якої вже одержано було дозвіл, розглядає цензор. Таким чином перед цензурою відповідає не автор, а видавець і видавничий підвідділ“ (стор. 118).

Зібрания: „На практиці існує найпильніший догляд за зібраннями (стор. 3).

Тайне виборче право: „Вибори відбулись через піднесення вгору рук, як це практикується на всьому просторі С. С. С. Р.“ (стор. 213; порівн. стор. 10-12).

Самоозначення народів: „Республіки (Грузія, Абхазія і т. д.) теоретично мають право виступити із Союзу (стор 207; порів. стор. 6.).

Червона армія: „Вона існує як неминуче необхідність для С. С. С. Р. Люди, що стоять на чолі управління і через це відповідальні за соціально-економічне життя країни, дбають про те, аби вжито було всіх засобів для охорони існуючого соціального ляду проти всіх ворогів, в тому числі і противебезпеки контрреволюції, та проти зовнішніх нападів на СРСР.

держави". (стор. XV).

Поліція: „Поліційне управління (Д. П. У.) несе також і політичну відповідальність: все ще відкриваються контр-революційні змови, які можуть, на вирок кримінальних судів, потягти за собою смертну кару“ (стор. 95).

Чека: „Існує Закавказька чека для цілого Закавказького Союзу, а в її складі є Грузинська чека, якою керують грузинські більшевики. Москва складає з себе всяку відповідальність за обидві ці установи. Але на чолі Закавказької чеки до недавна стояла особа, яка керувала російською чекою в період розквіту її діяльності. Ця грузинська чека „зліквідувала“ повстання, і вона-ж є відповідальною за всі численні смертні кари і висилки. Суворе здушення повстання, яке зовсім не представляло великої небезпеки, чекисти оправдують звичайними в таких випадках аргументами“ (стор. 215).

Неприступний острів: „Ідучи до С. С. Р., делегація була добре поінформована про ті відомості, які курсували, щодо стану політичних в'язнів у старому Соловецькому монастирі на Білому морі. Бажання делегації надіслати туди своїх представників не зустріло заперечень, яле вияснилось, що в цей час року до острову неможна приступити“. (Стор. 17).

Повстання у вересні 1924 р.: „Замішання, яку причинило повстання, була незначна, але непропорційно-велика була втрата життя людей. Неможливо точно обрахувати число тих, що загинули, але цифра в

три тисячи, мабуть, є "блізькою до дійсної" (стор. 211).

Професійні союзи: „Дальшим кроком було заведення примусового вступу до проф. союзів та придушення опозиції, яку до 1920 р. представляли меншевики. На жаль, скоро тільки це було заведено, аразу ж проф. союзи, як офіційні органи, стали втрачати контакт з масою беспартійних робітників та їх довір'я“ (стор. 139).

Опозиція: „Ще й до цього часу опозиція засудена мовчати.“ (стор. 14). „До 1920 р. існували ще рештки легальної опозиції в особі меншевиків та одного (лівого) крила соц. рев. Але під час гарячки весняного комунізму ця опозиція засуджена була на нелегальне існування. І тепер немає жадної надії на можливість відродження опозиції через допущення меншевиків чи с-рів до конституційної праці. Маса членів цих партій тим чи іншим шляхом перейшла до большевиків, а лідери, які перебувують на вигнанні або сидять у в'язницях, занадто злоблені, щоб від них можна було сподіватись якоїсь користі в майбутньому. В таких умовах організована опозиція могла б виникнути хіба тільки в рядах самої комуністичної партії“ (стор. 15)... „Однак подібного руху неможна сподіватись у недалекій будуччині. Вся преса виступає проти цього руху (течія Троцького), в ним не звязано жодних популярних домагань, а зважик охороняти партійну єдність ще довго матиме велику силу, щоб поборювати спротивлення... Але добре комуністи, які не є прихильниками Троцького, в інтимних бесідах

охоче визнають, що придушення всякої незалежної думки й особистості ініціативи було помилкою".

Одже всі опозиційні газети закриті; всі спроби відновити їх—безнадійні; тим, хто висловлює опозиційну думку усно чи на письмі, загрожує висилка, в'язниця, вигнання; для тисяч людей ця загроза стала фактом — вони сидять по в'язницях, заслані на Сібір, Соловецькі острови; ті, що втікли вакордон не мають можливості повернутись до батьківщини; поліція, чека, армія стоять на поготові, щоб зі зброєю в руках на приказ згори утопити в крові всякий опозиційний рух, тільки одно повстання у вересні (1924 р.) коштувало більше трьох тисяч трупів; партія і проф. союзи є монополією диктаторів; всі інші партії заборонені; внутрі самої правлячої партії притлумлюються всякі нахили до збочування і навіть лідера Троцького засаджено з поста та відправлено на заслання. Але не зважаючи на все це, „мандрівники по Сов. Союзі“ не бачили нігде й сліду терору! „Упертим твердженням“ європейської преси неможна „циро повірити“!

Ця аргументація своєю якістю цілком дорівнюється знаменитій думці німецького обивателя, висловлений на користь абстиненції од уживання алкоголю: „ми маєм пиво, маєм вино, є в нас і горілка; хотів-би я, наречіті, знати, для чого потрібний людям неодмінно ще й алкоголь?“.

Не тільки іспування організованої можливости терору, але й дійсні акти терору витикаються на кожному кроці. Тільки той, хто до такої міри жахається „політичної філософії“, що наперед уже „приймає до відома“ диктатуру і поза межами прояну цієї диктатури починає шукати „результатів“, — тільки той попадає в таке трагікомічне становище, що за деревами не бачить лісу. „Степень особистої політичної свободи“ — це є не „найбільш спірною точкою“, а взагалі не є спірною проблемою, бо навіть із звіту, складеного згідно з усіма правилами офіці-

озного підфарблювання, дляожної грамотної людини стає цілком очевидним факт, що в С. С. С. Р. жадної політичної свободи немає.

Виправдання імперіалізму.

На ознайомлення з Грузією делегація затратила чотири дні чи, точніше висловлюючись, вона перебула чотири дні в Тифлісі, бо в Грузії вона нічого не бачила окрім цього міста та залізничного шляху, по якому, в цій часті мандрівки, потяг делегації йшов під охороною спеціального відділу червоноармійців. Як для 4 днів, то здобуті „результати“ справді кражаючі: у розділі про Закавказзя та Грузію книга дійсно досягає своєї кульмінаційної точки. Бо-ж тут „фахівці“ попали в знайомі обставини, в рідну їм стихію; тут вони мали нарешті добру нагоду виявити цілком щиро своє повне співчуття захватницькій імперіалістичній політиці, зрозуміння якої придбали вже давніше на службі Британського Правительства. Тут уже Мак-Донелл мав можливість безпосередньо використати той досвід, який він придбав у Грузії, бувши „офіційним учасником британської окупаційної армії“, для того, щоб зробити підсумок „наслідків“ окупації Грузії російською армією. Одже делегати британських тренд-юніонів, „бажаючи виробити собі правдиве уявлення про грузинські справи, не схотіли відмовитись од тих вигід які давала їм надзвичайна по-інформованість (Мак-Донелла) в місцевих справах та особисті його звязки“; його взяли в собою на Кавказ, хоч „до відома делегації було подано, що сов. уряд не бере на себе відповідальності за безпечність цього фахівця на Закавказзі“. „Але фахівець згоден був ризикувати“, і делегація з задоволенням констатує, що „від моменту прибуття на Кавказ він цілком свободно й без переїздів та будь яких неприємностей обертається в колах своїх давніх знайомих“ (стор 215).

Цей розділ про Закавказзя та Грузію просто

неоцінимий з погляду імперіалістичної політики Великої Британії та інших капіталістичних держав, бо не залишалось ні одного аргументу на користь імперіалізму, який-би не був оправданий в цьому розділі в імені англійського професійного руху. Починаючи від дрібничкових і лукавих випадів проти „проводарів, які комфортабельно живуть собі у Парижі“ (стор. 212) включно аж до цілковитого одмовлення народам права на самоозначення — в цьому розділі можна знайти все, що потрібне кожному імперіалістичному урядові для аргументації на користь його завойовницької політики.

Укладаючи цей розділ, автори його, очевидно, мали на увазі настрої бувшого міністра колоній Томаса та його близчих прихильників, для яких так зрозумілими і дорогими є потреби британського імперіалізму. Вони переконуючо доказують цим людям, що Росія, в суті речі, робить те саме, що їм здається цілком природним і самозрозумілим щодо колоній Великої Британії. І треба призначати, що відносно Томаса ця аргументація цілком правильна. Крайнє праве крило англійського робітничого руху позбавлене морального права оскаржувати імперіалістичну політику інших держав.

Але сам характер аргументації змушує зробити також інший висновок: несподівано виявляється, що й так зване крайнє ліве крило англійського робітничого руху стоїть на зовсім однаковій позіції з крайнім правим крилом. Визнаючи доказову силу аргументів на користь імперіалізму, Томас і Персель виступають як однодумці: Томас обороняє імперіалізм Великої Британії, а Персель обороняє імперіалізм Сov. Росії; але обидва вони обороняють його. І тому то ця книжка, видана в імені бри-

танських тред-юніонів, заменувала б спрямжю трагедію, коли-б опріч Томаса та Нерселя серед англійського робітничого руху не було відважних і чесних борців проти імперіялізму,—борців, які провадять боротьбу там, де її найтяжче провадити, власне у своїй власній державі, але які не можуть мовчати і тоді, коли імперіялістичні ідеї ввосяться як контрабанда окружним шляхом через Сov. Росію. Ми окоче передрукували-б тут увесь цей розділ, як жахливий приклад, бо кожен уступ цього розділу є оправданням імперіалізму. Але доводиться обмежитись лише наведенням деяких цитат, котрі характеризують основні думки:

Вільшість Грузинів за незалежність:

„Народ ніколи не забував, що в середні віки Грузія була незалежна, і хоч насильне присвоєння до російської держави відбулось більше, як сто років тому, але Грузини продовжували боротись за свій повний суверенітет“. (Стор. 217).

„Не підлягає сумніву, що меншевицький уряд стояв на політичній платформі, яка більше відповідала настроям цілої Грузії, ніж це є з нинішньою платформою большевицького уряду“. (Стор. 208).

„Повстання (у вересні 1924 р.) користувалось, мабуть, співчуттям більшості Грузинів і було-б ними підтримане, якби успішно закінчилось“. (Стор. 211).

Перевага анексії: мир і добробут.

„Хоч делегація і не мала часу, щоб скласти докладні анкети, але вона в питанні про становище Грузії прийшла до висновку, що

для трудящих мас Грузії приєднання її до Сав. Союзу мав ріжнородні позитивні сторони, а в тому числі забезпечення миру та добробуту. Гарантія, яка забезпечув „домініону“ спокійне користування автономією, мало чим одріжняється від повного суверенітету. З погляду матеріального добробуту треба визнати, що перевага включення до Союзу в більшою, ніж негативні його сторони“. (Стор. 213).

„Одже резюмуєм: утворення федерації та приєднання її до С. С. С. Р. для народів Закавказзя оказалось дуже благотворним. Політично воно поклало край згубним війнам між ними та дало їм захист проти інвазій та інтервенцій; економично воно забезпечило їм потрібний для їхнього існування обмін нафти та мінералів на хліб“. (Стор. 207).

„Історія Грузії від часу її приєднання до С. С. С. Р. була порівнюючи мірна і щаслива“. (Стор. 208).

„Хто вінав становище краю раніше і бачив його тепер, той не може не признати, що матеріально він тепер розквітає, як ніколи за меншевицького уряду“. (Стор. 210).

Негативні сторони приєднання: тільки деякі незручності.

„.... Дійсною причиною невдачі повстання у вересні 1924 р. було те, що в Грузії нема активного невдоволення совітською системою, а тільки відчувається деякі незручності (a certain discomfort) та існує антипатія до Росії“. (Стор. 212).

Анексію треба задерžати.

„Та й зрештою інтереси робітників і селян Кавказу і всього світу вимагають, щоб Закавказька Федерація залишилась у складі С.С.СР. та щоб Кавказ ніколи більше не був аrenoю конкурентійних мілітаристичних окупацій і расових воєн“. (Стор. 217).

Хто коли-небудь читав в офіційних синіх книгах міркування про долю британських колоній, той знає всі ці штучки і знає їх творців: тубольці, мовляв, у переважаючій своїй більшості до такої мірі тупі й безглузді, що вперто боронять свою незалежність; але імперіялістичне правительство все ж таки не перестає виконувати велике діло християнської любови до близнього. Воно нещасним тубольцям „забезпечує мир та добробут“; воно дає їм „захист проти іявазій та інтервенцій“; воно утворює справжній „матеріальний добробут“ в яри. Воно не жалує нічого для користі тубольців, я через це цілком, мовляв, справедливим було-б, щоб і тубольці зі свого боку також аносили покірно „декі неазурності“ та вчилися приглушувати в собі „антіпатію“ до чужинців, бо ж зрештою інтереси не тільки тубольців, але й всього людства вимагають, щоб „анексія була задаржана“.

Ми не будемо згадувати тут про все те, через що цей розділ книги є страшною ганьбою для робітничого руху; але неможна обминути одного пункту. Найбільш ганебним є з усього того, що сталося під час вересневого повстання в Грузії, було навіть не те, що бульшевики взагалі масово розстрілювали людей, але те, що вони розстріляли заложників, які сиділи по к'янницях уже довдовго перед початком повстання і чесез те не могли мати до нього жіздчого відношення. Тифліські бульшевицькі га-

зети з офіційними звідомленнями про ці розстріли були вже в оригіналах у Лондоні за кілька тижнів перед від'їздом делегації. Була й тифліська большевицька „Рабочая Правда“ від 11 вересня 1924 р., в якій була надрукована просто неймовірна промова большевицького проводаря Кахіяні, котрий знущався з меншевиків за те, що вони „згідно з демократичними принципами не покарали на смерть ні одного із наших (ц. т. большевицьких) товаришів, хоч ми їх самих розстрілювали сотками, в тому числі і членів їхнього Центрального Комітету“. Ця промова відома була в Лондоні. „Daily Herald“ надрукував відповідне її місце 6 жовтня 1924 р. А що ж пишуть автори звіту про цей найогидніший епізод із грузинського повстання?

„Замішанина, яку спричинило повстання, була незначна, але непропорційно - велика була втрата життя людей. Розстріл меншевиками 18 заложників розлютив большевиків. Найжихливіші події відбулись в ці дні партизанської війни по глухих селищах; там війна була жорстока, як і взагалі в цих місцях. Неможливо точно обрахувати число тих, що загинули, але цифра в 3000, мабуть, є близькою до дійсної“ (стор. 211).

Большевики розстріляли заложників; вони офіційно опубліковали про це з метою застравування, але „об'єктивність“ англійських фахівців примушує їх іні словом не згадати у своїх „результатах“ про замордування заложників большевиками і, наявнаки, записати на кошт меншевиків те, що в дійсності доконали більшевики. Це фальшування — найбільше досягнення цього ганебного документу!

Англійський експерт перекручує факти, щоб досягти зроуміння для бідних большевиків, кот-

рих ганебний факт замордування заложників мусів „розгютити“. Він має рацію. Замордування заложників лютить кожну культурну людину. Правда, коли ми вперше обурювались тим, що Габсбурські кати під час війни мордували заложників із сербського населення, то ми і не підозрівали, що десять років пізніше нам знов доведеться почутти про подібну ж ганебність і що ми ще більше будем нею вражені, бо вона твориться вже не в імені абсолютного монарха, а фальшиво прикривається іменем пролетаріату!

Виправдання реакції.

Автори книжки дуже аручно роблять не один раз порівнання з часами царизму. Коли доводиться говорити про політичні утиスキ в С. С. С. Р., вони згадують про те, як було за часів царизму, і доказують, що й тепер не гірше. Напр. про свої одніднини знаменитого Зимового Палацу в Ленінграді вони оповідають так: „Ми одівдали місце побоєвища кріавої неділі (9 січня 1905 р.), увійшли до середини (палацу) і зайшли до кімнат, де був даний наказ нищти людей, які не просили нічого більшого, як тільки одного визнання політичних прав. Чи треба говорити про те, яке почуття ненависті до старого самодержавного режиму опанувало нас!“ (стор. ХХII) Репродукція Гапонового походу до Зимового Палацу поміщена як перша ілюстрація до звіту.

Хоч і як втішним є сам факт, що принаймні в історичній перспективі автори звіту відчувають ненависть до деспотизму та утисків, але неможна не висловити жалю з приводу того, що вони не звертають своєї уваги на ті країни, які ще й тепер стоять під владою реакційного деспотизму та гніту. Бол-ж справді, звіт дає дуже цінну підтримку не тільки імперіалістичному капіта-

лізмові, але й Мусоліні, Горті та всій фашистській реакції. Звіт, який так легко примиряється з усіма формами політичної безправності, як довготривалого стану; який цинічно заявляє, що ця „правительствена система може зберегти свою життєвість і без звичайного стимулу офіційної опозиції (стор. 13); який запевняє, що систему цю „ніяк неможна назвати недемократичною в найширішому розумінні цього слова“; який не знаходить ні одного слова заперечення проти політичної неволі; — таїй звіт, розуміється, близкуче можна використати для аргументації на користь контр-революції.

Ми не будем задержуватись над докладнішою характеристикою відношення делегації до політичних в'язнів. Їй зовсім не імпонують „жалісні балакки (sobstuff) про в'язниці“. (Стор. 210). Сконстатуємо одно тільки: делегація взагалі не цікавилася цією найсеріознішою проблемою; вона не нав'язала стосунків ні з одним із тих в'язнів, які сидять у в'язницях тільки за те, що відважились висловити інші думки, ніж це приписано диктаторами. Членів делегації водили тільки до Бутирської в'язниці „до найнебезпечніших ворогів нинішнього уряду“, — соціалістів-революціонерів, які свого часу засуджені були на смертну кару, але потім були помилувані в момент, коли мали розпочатись переговори большевиків з англійським робітничим урядом. Делегати до сладно балакали з ними та прохали, щоб їм дозволено було одержувати закордонні робітничі газети, „але делегація не вважала за можливе за даних умов брати на себе серіозну відповідальність та допомагати увільнення таких непримиримих (irreconciliables) людей“ (стор. 16). Володарі С. С. С. Р. мають тепер висновок цивілізованих Англійців, що держати „непримиримих“ замкненими навіть після скінчення терміну кари, встановленого судом,—річ цілком нормальна. Горті та Мусоліні затямлять собі

дех вираз „непримирімі“ та вже по-своєму скристаються ним при всяких вимогах амнестії!

Не будем шеркаувати всі окремі місця звіту, які можуть придатись реакції; наведем тільки ще один приклад:

Як ми вже довідалися із одної наведеної вгорі цитати, на всьому просторі С. С. С. Р. вибори відбуваються через „піднесення рук“. На оборону цього порядку голосування звіт наводить таке знамените пояснення: „очевидно через те, що нема жадної можливості економічно тиснути на виборців, умови виборів у С. С. С. Р. є такі, що в тайному подаванні голосів нема ніякої потреби“. (Стор. 10).

Огож власне! Звідки, справді, візьметься у когось в С. С. С. Р. потреба тайного голосування? Можливості економічно натискувати нема,— так про що ж тут балакати?! Цілком певно, що нашому „мандрівникові по С. С. С. Р.“ дійсно білакати нема про що! Ми ж бо вже знаєм, що факт диктатури він „прийняв до відома“ ще перед тим, як почав досліджувати; всій його методі дослідження протирічила-б спроба заняться „політичною філософією“ та задуматись над тим, чи не є в кінці кінців джерелом тиснення сама диктатура. Тільки одного якось раазу, в Грузії, „мандрівник“ починає навіть дещо ніби-то розуміти і вважає, що при голосуванні способом піднесення рук „без сумніву не останню ролю грає страх перед іншою напівю та пануючою класовою, а головно перед чекою“. (Стор. 214). Але він негайно себе заспокоює тим, що „коли-б вибори були тільки порожнім фарсом, то трудно було-б зрозуміти, через що таке велике число виборців бере в них участь“. (Стор. 214). Але й тут для „мандрівника“ закритий шлях до глибшого дослідження питання про те, чи нема певного рода звязку між диктатурою та

участю у виборах, бо це знов же таки область „політичної філософії“. Одже тільки і залишається один „результат“—проти голосування через піднесення рук висловлюватись, мовляв, не доводиться.

Як же-ж задоволений буде граф Бетлея своїми англійськими союзниками! В Угорщині нема ві одної людини, яка не розуміла-б, що ціла система Горті ляє в той самий день, коли вдається перевести вибори та йним голосуванням. Але хіба цей „мандрівник по С. С. С. Р.“ знає що-небудь про боротьбу народів проти політичного утиску? Хіба він що знає про те, скільки а'усиль прикладав пролетаріят у боротьбі за та й н е голосування, особливо-ж у тих країнах, де панувало феодальне дворянство? Коли-б він брав у тій боротьбі хоч найменшу участь, то соромився-б з такою легковажністю боронити одверте голосування, а тим самим напосити з-заду удар пролетаріатові кожної країни, де панує білий терор.

Але історію держав континенту він знає так-же мало, як і історію робітничого руху своєї батьківщини.

Англійська робітнича класа мала ту перевагу, що більшу частину політичних свобод вона одержала вже як готовий дар, приготований буржуазною революцією. Та хоч як мало усвідомлює вона собі тепер все величеане значіння боротьби за політичну свободу, але й на початку її власної історії ця боротьба ше провадилася з найбільшим занаяттям.

Англійський робітник 30-х років мин. століття болюче кідчував брак власної своєї преси. Тоді він не мав її не через те, що її забороняли, або була цензуру чи диктатура, а тільки через одну, здавалось-би, зовсім невинну, особливість тодішньої фінансової політики: існу-

вав гербовий податок на газети. Початок робітничого руху в Англії відзначився найзаявлятішою боротьбою на протягі пяти років (1830-1835) „за утворення незалежної преси“. Головним діячем у цій боротьбі був О'Бріен, який видав першу англійську робітницьку газету під назвою „Poor Man's Guardian“ („Сторож бідного люду“), не оплачувуючи гербового податку „проти закону, щоб випробувати силу права, противстановленого насильству“.*)

Під час цієї кампанії в Лондоні відбулися 12 лютого 1834 р. робітничі збори, на яких була ухвалена „Хартія прав людини“, яку склав Бронтер О'Бріен. П'ятий із 17 пунктів Хартії був формулюванний так: „Всебічна й необмежена свобода висловлення думок“. Скорі після цього навколо цього домагання свободи висловлення думок почалась практична боротьба. В ті роки англійським робітникам доводилось боротись не тільки за пресу, але й за право зібрань. Під час цієї боротьби робітників їх лідер Вільям Ловет 6 серпня 1839 р. засуджений був на

*) Докладніше про це написано в книзі Германа Шлютера „Рух чартистів“. Нью-Йорк. 1916р. В цій книзі пишеться між іншим: „Лондонські робітники основували союзи, улаштовували демонстрації, зібрания, складали петиції до парламенту з домоганням скасування газетного податку. Число засуджених в цій боротьбі проти газетного податку було велике. Заснований був „фонд жертв“ (victim fund), який складався із щотижневих одчислень. Із цього фонду виплачувались штрафи та давалась допомога засудженим. Гетерингтон два рази був засуджений до в'язниці на 6 місяців і один раз на рік; поліція гонилася за ним по цілому краю, так що він змушений був жити цілий рік під чужим іменем. Вільям Карпентер одсидів 6 місяців, Джемс Ватсон—2 рази по 6 місяців. Часто конфісковували газети і папір. Переслідування були марні. Відважні борці за дешеву пресу були непереможні, і в кінці кінців уряд змушений був поступитися: в 1836 р. газетний податок зменшено з 4 до 1 пенса, а кілька років пізніше його зовсім скасовано“ (стор. 63-64).

1 рік ув'язнення. В своїй промові перед судом присяжних у Варвиці він гостро критикував усі спроби „під будь яким претекстом обмежувати право міліонів людей вільно висловлювати свої думки на зборах”. Основою величного руху чартістів була боротьба за виборче право. Із 6 пунктів хартії 1838 р., яка дала назву славно-звісному рухові робітників [хартія—англ. charter; авідси—чартист, ц. т. сторонник хартії—Пер.] в четвертому пункті написано було: „Тайни вибори за писками“. Лише 34 роки пізніше після упертої боротьби це домагання було в Англії здійснено.

Більше як цік століття англійським робітникам уже не доводилось провадити серіозної боротьби за політичну свободу. Про багатьох із них можна сказати словами поета: „Хто тебе віколи не втрачував, той і не оцінить тебе“. Часто вони навіть уявити собі не можуть, що політична свобода в реакційних країнах—і, на жаль, в сучасному С. С. С. Р. так само, як і за царизму—все ще дуже далека навіть од того рівня, від якого англійські робітники почали свою боротьбу 95 років тому назад. І через це цілком натурильно, що більш солідарними з колишніми чартістами почувавши себе „тубольці“ інших країн, ніж сучасні англійські пролетарі. Робітники тих країн, де нема політичної свободи, знають добре, що досягнення соціалістично-го устрою ставить перед ними беспосереднє більш широкі завдання, ніж звичайнє досягнення політичної свободи. Але разом з тим вони розуміють, що всеодин, де ще існує політичний гніт, іти до соціалізму можна тільки під тим свим бойовим гаслом, яке лунало в 40-х роках минулого століття по всіх містах Великої Британії: „Хартії, повної хартії і нічого окрім хартії!“

Два жирила.

Обидва найважніші з політичного погляду „висновки“ автіут наповнені похвалою на адресу установ С. С. С. Р.

В „загальних висновках“ першої глави говориться:

„Одже думка делегації є така, що со-
вітська урядова система та її конструкція
конституційних і громадянських прав ні в
якому разі не є недемократичною в най-
ширшому розумінні цього слова; вона в
багатьох випадках дає окремій особі більш
реальний і більш розумний спо-
сіб участі в громадських справах, ніж це
є при парламентаризмі та пануванні пар-
тії. В інших випадках ця участь строго
обмежена. Але все-ж таки ця система,
яка ще й досі знаходиться під пильним
контролем її творців, має мовчазне приз-
нання з бокуsovітських виборців... При
цій конструкції єснують такі самі,— а мо-
же ще й більші— можливості, як і при
всякій іншій системі, щодо народнього
правительства, політичного миру та соці-
ального прогресу“. (Стор. 17).

Так само й у загальних підсумках, підписаніх всіма членами делегації, (стор. 171) робиться такий висновок:

„Хоч урядова машина (С. С. С. Р.) грун-
товно ріжниться від машини інших дер-
жав, але працює вона, видимо, добре; ут-
ворений нею уряд не тільки в усіх відно-
шеннях кращий за всякий інший уряд, що
коли-нибудь був у Росії, але й виконував
та виконує таку працю, яка була й є не
під силу для інших навіть старіших дер-
жавних систем. Під впливом цих благот-

вірних результатів уже юсі, за винятком хіба незначної меншості, примирились з цією системою і з окотою відмовились від прав на опозицію, які мають велике значення для політичної свободи в інших державах. Ця система як викликає жадного спротивлення почести через те, що ці права при совітській системі компенсовані іншими правами, які мають більшу цінність, почали ж через те, що за останній час помічається постійна тенденція до їх відновлення".

Що політичні права можна компенсувати "іншими правами, які мають більшу цінність", це в давні знана крутня „освіченого" абсолютизму. Політична свобода дооповідається соціальним визволенням, але ніколи політичну свободу не може „компенсувати" соціальний прогрес.

До всіх отих міркувань про компенсацію відсутності політичної свободи „правами, які мають більшу цінність"; про „більш реальний і більш раумний спосіб участі в громадських справах", ніж це є в парламентаріях держав; про „може ще й більші можливості... щодо народного правительства, політичного миру та соціального прогресу",—до всіх отих міркувань зовсім не наступає вступ книжки, де підпітється так:

„Британська делегація не хоче виступати в ролі оборонця принципів та практики російського комунізму; але ще менше вона хоче пропагувати привладання Іх у Великій Британії."

„Метою цього звіту є, насамперед, перевонити британських виборців у тому, що російська революція в жадному звязку не стоїть з британською еволюцією". (Стор. 1)

Протирічча між вступом та кінцем звіту цілком явне. Пояснити це можна двома способами. Або вступ написаний несеріозно та призначений для заспокоєння читача з метою довести його непомітно до „висновків“, що порядки С. С. С. Р. є країці за англійські порядки; або-ж вступ написано широко, а в такому разі кінець книжки свідчить про те, що прикладається д в а м і р и л а; одно для британців, друге для тубольців. Для останніх система С. С. С. Р. є, мовляв, зовсім придатна, але що-до Великої Британії, то про неї не може бути мови.

В дійсності-ж звіт це справді блискучий твір большевицьких режисерів. Уся балаканина про „результати“ призначена для наївної англійської публіки; аранжери-ж із числа російських большевиків прекрасно знають, що справа зовсім не в тому, а де в чому іншому. Не „російські результати“ мають виправдати большевізм у Великій Британії, а якраз навпаки: участь Великої Британії у світовій революції має виправдати російський експеримент. З „результатами“ в самому тільки С. С. С. Р. большевики морально не могли-б існувати. Їм потрібна ідеологія, жотра всі ганебності, що творились та ще й тепер творяться в С. С. С. Р., виправдували-б тим, що вони необхідні для світової революції. А через це власне, хоч звіт і не має найменшого значення для вивчення того, що справді діється в С. С. С. Р., але він є прекрасною зброєю в руках большевиків для їхньої роботи в Англії.

Хто хоче довідатись, про що в дійсності мріють большевики, тому слід прочитати Зінов'єва *) про єдність міжнародного проф. руху, виголослену ним в липні 1924 р., в якій він, твердо переконаний, що цілий світ складається із анальфабетів, з властивою йому безпardonністю накреслює свої плани:

*) Гр. Зінов'єв. К единству международного профдвижения.

„В Англії ми спостерігаєм тепер початок нової доби робітничого руху. Ми ще точно не можем сказати, звідки прийде масова комуністична партія в Англії: чи прийде вона тільки дверима Стюарта, Мак-Мануса, чи може й іншими якими-сь дверима. Дуже можливо, товариші, що масова комуністична партія може з'явитись ще хоч з одних дверей. На це треба вважати.

Те, що тепер відбувається в Англії, має що найменше таке саме історичне значення, як те, що відбувається в інших державах Європи. Що-ж є нового? Це-те, що Амстердамський Інтернаціонал починає розвалюватись; що всередині англійського робітничого руху почався дуже поважний процес. Я не роблю собі ілюзій. Я, розуміється, певний, що англійські ліві, звичайно, не є революціонери, що тимчасом вони не країці за „лівих“ соціал-демократів. Але вже сама їх поява є поважною подією. Це ми повинні зрозуміти, бо інакше ми не створимо в Англії масового пролетарського руху, а тим більше не викличем там пролетарської революції“

Нема більшого противенства, як між московськими господарями та їх англійськими гістьми; між Росіянами, які в нескінчених дискусіях докопуються до глибини всіх проблем, і Англійцями, які не вдаються у „політичну філософію“, а відразу виставляють свої „результати“. І подібно до того, як Англійці зневажливо дивляться на „теорію“ Росіян, так само й Росіяне зневажливо ставляться до „практичності“ Англійців. Але щодо цієї подорожі та цього звіту, то тут Росіяне (а, може, члени якої-сь більш спритної нації? — Пер.) показали свою перевагу не тільки в теорії, але й на практичних вислідах. Делегати профспілок опинились у становищі не дієвих особ, а *не* свідомих маріонеток.

Англійці прибули до С. С. С. Р. з власними своїми проблемами. Вони прибули під враженням скаженого походу наклепництва, яким рушіяла проти них англійська буржуазія під час останніх виборів. Все, що нам уже було відоме із довголітнього досліду щодо наклепництва, — соціалізм це є, мовляв, загибель культури, він заводить спільність жінок та нишить релігію, — одним словом, увесь той ідотизм, який на протязі десятків років грав роль у виборчих боях на континенті, упав під час останніх виборів на англійську партію, бо тоді вперше її серйозно стали ототожнювати з соціалізмом. І всі ці наклепи донасочували до С. С. С. Р., де, мовляв, „соціалізм в довершенні“. Бо ж політична боротьба розгорнулась якраз навколо англо-совітського договору, навколо того питання, якого позитивного рішення домагались соціалісти всіх країн, — власне, що інші держави повинні визнати С. С. С. Р. та що вони не мають права відмовляти большевицькому С. С. С. Р. того, що охоче давали царській Росії. *)

Цим власне і пояснюються те, що автори звіту постійно покликаються на свої спостереження з метою ствердити, що предмети мистецтва революцію не знищенні, що релігія вільна так само, як і в Англії, та

*) На жаль в питанні про визнання de jure С. С. С. Р. соціалісти також не уникли прикладання принципу „двох міріл“. Не підлягав сумніву, що коли-б царська Росія загарбала якусь чужу країну чи мілітарно її окупувала, напевне можна сказати, що всі соціалісти однодушно запротестували б проти того, а не домагались-би санкціонування подібного прочіву царського імперіалізму. Коли-ж большевики збройно окупували Україну, Білорусь та ін., то проти червоного імперіалізму не тільки не почулось протестів з боку соціалістів, але пізніше вони домагались визнання цілого С. С. С. Р. без жадних гарантій права нації на вільне самоозначення. Де-шо малкше поставились європейські соціалісти до окупації Грузії, але все-ж таки не поставили умоною визнання С. С. С. Р. і переднє увільнення її від окупації російським військом. — Перекл.

ідо спільність жінок не перевищує міри, звичайної для всіх християнсько-капіталістичних держав.

Зрештою, в поведінці англійських делегатів виявляється у причітній формі той великий історичний факт, що англійські робітники починають серйозно; думати про вдійснення соціалізму. „Теорія“ для них є річкою чужою; ось там, у С. С. С. Р., вони на власні очі бачили живих людей, котрі заявлюють, що їхній економічний пад побудований на принципі: „хто не працює - той не єсть“. Одже це відкриття соціалізму в С. С. С. С. практичним Англійцям представляється вже „результатом“. Але вся протилежність континентального робітничого руху і руху англійського полягає в тому, що вони говорять про цілком різні проблеми. Перед Англійцем большевизм поставив елементарне питання: чи соціалізм має право на існування, чи не має? Континентальний соціаліст цю проблему вже давно рішив; для нього на основі його теоретичних переконань вдійснення соціалізму не відлягає сумнів у. Перед ним стоять уже питання винограду: чи в большевизм привильним шляхом до соціалізму. Для англійця, який починає цікавитись питанням про привильний шлях тільки тоді, коли вже зовсім наляголився в дорогу, унесь російський експеримент зовсім не є питанням тільки про шлях.— хоч правда, для Великої Британії він цей шлях категорично відкидає. Про те, що б могло означати „ісанування пролетаріату“ в Англії, значно більше говорить яому близький парод канадської Буденого, „шофом котрої є голова ВЦСПС,“ ніж Маркс та вся соціалістична теорія *)

Насил англійських робітників до соціалізму був і в тою серіозною бінаю, на якій основується-

*) Варто прочитати описання цього параду (стор. ХІ), ультиматованого для делегатів у першу неділю перебування їх в С. С. С. Р.

ся вся наша певність в остаточній перемозі. Головною жібою Ленінової історичної перспективи буде нeroауміння ним того, що такий нахил не може статись в Англії в часи імперіялістичного захоплення перемогою, що мусить минути ще роки поки це стане можливим. Тепер Зінов'єв бачить, що наближається ніже те, чого ми все сподівались; одже він думає, що йому вдастся використати цей нахил для своїх цілей. Але, якщо Ленін помилувався щодо темпу, то Зінов'єв помилується щодо методів, придатних для Англії. Російському мужикові можна було накинути ярмо диктатури; але коли-б' тику спробу серіозно зроблено було в Англії, то не викликало-б' страшне обурення й огиду, і всі ті Англійці, які так легко миряться сьогодня зі скусуванням свободи для інших народів, були-б' у перших рядах борців за свою свободу.

Як всюди, так і в Англії, Зінов'єв може підготовляти тільки поразки у низвольному рухові пролетаріату. Большевицькі інтриги можуть де-шо перешкодити та загальмувати цей низвольний рух, але надовго затримати його вони не зможуть. Соціалізм іде в Англії, але він переможе під прапором демократії.

З цього погляду і сам звіт є показчиком надії пролетаріату на майбутнє, якою симптом народження серед англійських робітників інтересу до соціалізму. Звичайно, симптоматичним являється не те, що сказано в звіті словами, а ті тенденції, які породили світе його написання і які сильно захоплюють англійські робітничі маси.

У звіті виявилась у повній мірі „втвorenі англійським емпіризмом обмежена метода думання“, як назвав її Енгельс. Ачглієць бачить тільки свою „точечку“, котра його в давній момент якраз цікавить, і більше він рішучо нічого не бачить. Захоплений тим, що відкрив соці-

ялізм, він зовсім не помічає того, що безкритично вихвалаючи все „російське”, він зводжує всі старі здобутки робітничого руху. Він бачить тільки свою власну справу — необхідність здійснити в Англії соціальне визволення — і ні на один момент не зачується над тим, що не обхідну передумову для здійснення соціалізму, — власне політичне визволення, яке для нього особисто в безсумнівною пінності. — в інших країнах доводиться ще здобувати або приймати вперто обороняти.

Якщо соціалісти інших країн не зможуть зроуміти, чому в цьому звіті нема навіть натяку на зрозуміння їхніх страждань та їхньої боротьби; якщо вони злобитимуться на англійських професіоналістів за те, що ці кидають їм під ноги каміння; якщо ті переконані соціалісти, які страждають по вязницях та на засланні в С. С. С. Р., почують себе заневаженими й ображеними, будучи свідомі того, що вони чесно й правильніше, ніж большевики, служать справі соціальної революції; якщо вони стоятимуть перед необхідною втратити навіть кіру в міжнародну соціалітарність пролетаріату, бо почувавуть, що їх покинули делегати найстарішого професійного руху, на якого об'єктивність вони сподівались; — тоді нехай всі вони пригадають собі, що висока ступінь розвитку продукції в Англії до цього часу тільки в кіантитативному відношенні виявляється у широкому робітничому рухові, але квалітативно вона ніколи не виявляється у відповідно-високому розвитку пролетарської ідеології. Більше того: англійський робітничий рух у певному розумінні все стоян на нижчому ступні розвитку, ніж рух інших країн.

Приймаючи пе до уваги, до делегатів британських проф. союзів діти приклади старі, але невмиріущі слова: простіть їм, бо не відають, що творять!

Важливі друкарські хиби.

Стр.	Рядок	Надруковано:	Повинно бути:
е.г.	зп.		
2	— 2	гичну	тичу
3	19 —	чкс	час
4	— 2	вого	того
9	1 —	відзначається	відзначається
9	3 —	виявляється	виявляється
9	8 —	укладли	укладали
9	17 —	преділений	преділений
9	20 —	жан	жаль
9	— 15	біл-	біль-
9	— 14	шом	шим
9	— 12	стенограчно	стенографічно
9	— 9	служники	служника
10	2 —	чека	чеку
17	— 8	нача	начна
24	— 12	задаржана	задержана

